

УДК 655.11:82-1.161.2:811.161.2'373(477)"16/17"

Н. В. Заболотна
канд. філол. наук
Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського

**ДРУКАРСТВО У ДЗЕРКАЛІ УКРАЇНСЬКОЇ
БАРОКОВОЇ ПОЕЗІЇ (ДО 385-РІЧЧЯ ВИХОДУ В СВІТ
«ЛЕКСИконУ СЛОВ'ЯНОРУСЬКОГО» П. БЕРИНДИ)**

Висвітлено зображення друкарів та їхньої праці в українській поезії XVII–XVIII ст. українською та церковнослов'янською мовами. На матеріалі творів українських авторів простежено фіксацію спеціальної термінології, історичних свідчень стосовно роботи друкарів та представників суміжних професій – папірників та палітурників, відображення ставлення до друкарів та їхньої праці в тогочасному українському суспільстві.

Ключові слова: українська поезія XVII–XVIII ст., історія друкарства, друкарі, папірники та палітурники у XVII–XVIII ст., лексика української мови XVII–XVIII ст.

Дослідження стародруків можуть стосуватися безлічі питань – від змісту, художнього оформлення, техніки виконання видання до історії конкретного примірника, його мандрів у просторі й часі. Пропонуємо довідатись, як сприймали друкарів, їхнє ремесло і плоди їхньої праці «сучасники стародруків» на прикладах, які щедро вділяє нам барокова поезія.

Стародруки є багатими об'єктами для найрізноманітніших досліджень, виступаючи то прямими безпосередніми джерелами, коли вивчається сам текст або мистецькі достоїнства художнього оздоблення, то джерелами непрямыми, коли стародрук аналізується як продукція тієї чи іншої друкарні й увага дослідника зосереджується на характеристиках набору, наявності видавничих оправ, друкарських правок і подібного. Але, крім того, велику цікавість становлять постаті тих, хто безпосередньо спричинилися до появи друком давніх книг, займалися складанням, вичитували набір або навіть вносили виправлення в друкований текст, ретельно забі-

люючи помилки й акуратно штампуючи правильні літери, – це постаті друкарів. Залежно від збереження архівних документів, до наших часів дійшли відомості про певні персоналії, імена подвижників друкарської праці часом згадуються в колофонах, післямовах або передмовах до видань. Як саме сприймали друкарів і друкарську працю загалом у добу бароко – добу розквіту української культури, мистецтва і в тому числі мистецтва книги, – відповідь на це питання можуть нам дати твори тогочасної художньої літератури, зокрема поезії як найбільш емоційно наповненого роду літератури.

Перед тим, як розпочати аналіз поетичних творів XVII–XVIII ст., пов'язаних з темою друкарства, потрібно наголосити на одному дуже важливому моменті. Починаючи від часу винайдення друкарства і до XIX ст. включно не існувало розмежування понять «друкарня» й «видавництво», книгу повністю складали, вчитували і правили в друкарні, й не дарма скільки існувало ручне складання, стільки складальники та працівники друкарень загалом були освіченими, в тому числі мовно, людьми і вважалися «робітничою інтелігенцією». Адже праця над складанням і згодом правкою тексту, з одного боку, потребувала високого рівня грамотності, а з іншого – сприяла постійному подальшому підвищенню цього рівня. І власне друкарня доби бароко поєднувала функції друкарні й видавництва. Якщо ж брати до уваги те, що той самий діяч міг одночасно бути автором або перекладачем, працювати над складанням книги, відповідати за випуск, що такі люди мали освіту, й часто найвищу, яку можна було здобути в ті часи, – ми отримуємо уявлення про друкарів доби бароко як про справді універсальних Майстрів, які в цьому плані продовжували втілювати ідеал «людини Відродження», створений попередньою культурно-історичною епохою і поширений не в останню чергу завдяки винайденню друкарства.

Прикладами таких діячів в Україні є, зокрема, Андрій Скульський – «вандрівний друкар-страдалець» [19, с. 154] і автор «Віршів з трагедії Христос пасхон» (Л., 1630), Тарасій Земка та Стефан Беринда – друкарі й поети та, насамперед, Памво Беринда – протосингел Лаври, друкар, поет і лексикограф – автор славетного «Лексикону слов'яноруського» (1627), що містив переклад «слов'яно-руської» – книжної, церковнослов'янської за походженням лексики на тогочасну українську мову з додатком, присвяченим перекладу та тлумаченню іншомовних, насамперед, давньоєврейських і

грецьких власних назв та імен. Тільки перше видання цієї фундаментальної праці відоме в чотирьох авторських версіях. «Лексикон» Беринди перевидавався в XVII ст., ліг в основу кількох менших за обсягом і стисліших у плані тлумачень словників XVII – початку XIX ст. [15, с. XXXIV–XXXV] і протягом уже майже чотирьох століть вірно слугує дослідникам, які працюють з давніми текстами.

Серед розмаїття української барокової поезії можна умовно виділити дві категорії віршів, в яких змальовано друкарську працю, особливості тодішньої видавничої справи, тісно пов'язаних із нею палітурного мистецтва та роботи папірників. До однієї належать вірші, створені самими трудівниками друкарської ниви, – самостійні твори (найчастіше – звернення до читачів) або складові панегіриків, де можна зустріти тогочасну термінологію книговидання та знайти певні факти з історії друкарства. До другої категорії належать твори, натхненні спогляданням «стороннім оком» споживача плодів, які ця нива принесла.

До використаної в поетичних творах лексики, пов'язаної з друкарством, належать, наприклад, назва професії, на позначення якої використовуються синоніми *друкаръ* і *тѣпографъ* – «**Ѡ** друкаряхъ, що книги друкують» [8, с. 143], «*Ευφώνια* веселобрмчаа... **Ѡ** тѣпографѡвъ в' той же с'т чѡдотворной лаврѣ Печерской працюючихъ... дедикованаа» [4, с. 8] й відповідні їм прикметники *друкарский* [4, с. 13] та *тѣпографский* [4, с. 13]. Саме ж друкарство як вид діяльності в аналізованих пам'ятках назване «*друкарська робота*», а також «*друкарська штука*» і «*типографски кунити*», що характеризує друкарство саме як мистецтво, а не тільки ремесло: «И мы, што дрѡкарской пилнѡемъ работы, Знаемъ што намъ па^нскїи твои справа^т цнѡты» [4, с. 13], «Мнѡго плыне^т пожитковъ з' дрѡкарской штѡки» [4, с. 13], «Нехай из' тѣпографскихъ кѡнштѡвъ тѡю славѡ **Ѡ**носитъ има твое, презъ нашѡ забавѡ» [4, с. 13].

Саме слово *друк* та похідні від нього *друкар*, *друкарня*, *друкарский*, *друковати*, *друковатися*, *друкований* фіксуються в українській мові з XVI – початку XVII ст., що відображено в сучасній лексикографії [17, Вип. 8., с. 214–215].

У відомому творі – панегірику П. Могилі з нагоди Великодніх свят – «Імнологія» (1630), співавторами якого, за визначенням дослідників, були «дѣлатели в' тѣпографїи» П. Беринда і Т. Земка [2, Т. 1, с. 378], де кожна частина підписана іменем когось із

працівників друкарні, також використано тогочасну професійну термінологію – назви посад у Лаврській друкарні: *твнїкароводець* («технічний керівник і наставник друкарів» [7, с. 178]), *твтонази-ратель*, *твтоблюстител*^л, *твтографъ*, *наборщиц*^к (останні два слова тут є синонімами [див. 7, с. 178]), *стльноправител*^л («коректор», дослівно «той, хто правив *стльнци* – стовпчики, колонки»), *изобрази-тель*, *батищиц*^к («батирищик», майстер, що наносив фарбу), *писмо-леател*^л [6, с. 234–238]. Більшість із цих слів мали в тогочасній українській мові також відповідники, запозичені з німецької, так *твтографъ*, *наборщикъ* звався також *зицеръ* [17, Вип. 11, с. 244], *батирищикъ* – *пилкаръ* тощо, але, попри їхню часту вживаність в народній мові, в аналізованих зразках барокової поезії їх не засвідчено.

На позначення відповідної дії використовувалися дієслова *друковати* [8, с. 143] та *витискати* [10, с. 276]. Сама ж установа в ті часи мала назви *дрѣкарна* та *твтографїа*, що вживалися паралельно до XVIII ст., в тому числі у вихідних відомостях книжок. П. Беринда в своєму «Лексиконі» фіксує й менш поширені синоніми до цих слів у ряді «Штанба: печатна, дрѣкарна» [1, кол. 307]. Узагальнена назва процесу, а також результату праці була *дрѣковане*, до якої серед інших П. Беринда вдається для пояснення грецького слова *твтосъ*: «Твтосъ: форма кштал^т прикла^л, дрѣкова^{не}... з^р Наче^ртанїе» [1, кол. 469] (до цього грецького запозичення та пов'язаного з ним ряду в «Лексиконі» є відсилка від слова *начрѣтанїе*: «Начрѣтанїе, или написанїе: нарысованье. зри Твтосъ» [1, кол. 135]).

Слово *твтъ* також могло вживатися на позначення друкарні як установи. Так, Тарасій Земка в «Імнології» названий «Всего твтъ правитель» [6, с. 238].

Зафіксовано в поетичних текстах доби й тогочасну назву палітурника – *інтролѣгаторъ*: «Вы^ж інтролѣгаторы... за похвалу се^и мои вѣршъ себѣ в да^р при^имѣте» [9, с. 143].

Можна знайти в бароковій поезії і спеціальну термінологію друкарства. Так, у Богогласнику (вперше виданий 1791 р. з вихідними даними 1790 р. в Почаєві) застосовано лексему *характіри* на позначення нотних шрифтів, якими славилася Почаївська друкарня: «Токмѡ сіа твпѣграфїа иматъ характіри, Сїестъ: такти, полѣтакти, чверти...» [16, арк. [294]]. Ці нотні шрифти було вперше застосовано 1750 р. і далі використано для таких видань, як Богогласник, Ірмологіон, «Пѣснь пресвятѣй Дѣвѣ Богородицѣ Маріи...», «Послѣ-

дованіє постригу», «Вослѣдованіє погребанія иноческаго». Через кілька десятиліть у буковинського автора Василя Ферлеєвича використано назву *ієрмологіонскіи ноти*: «Пѣснѣ, псалми, или стихи со ієрмологіонскими нотами» [20].

Слово *текст*, яке активно застосовується на сучасному етапі, також засвідчене у вірші барокової традиції: «Нѣгдѣ авѣ во исправѣ теѣти небреженни Быти зратса, да не мнатса сѣло поврежденни» [16, арк. [294].

Можливо, залучення як джерельного матеріалу текстів з Богослужника викликає певне запитання стосовно хронологічних меж статті, але варто не забувати, що ця книга увібрала в себе зразки авторської та народної поезії попередніх десятиліть і наскрізь проникнена бароковою традицією, яку зберігали друковані й рукописні збірники духовної поезії ще в I половині XIX ст. [21].

Поетичні твори XVII–XVIII ст. частково можуть виступати в ролі фактографічних джерел історії друкарського мистецтва та суміжних ремесел – інтролігаторства (палітурної справи) та папірництва.

Так, змальовуючи працю друкарів, ремесло яких шляхетне і корисне, але разом із тим «ускрутно вельми й тяжестно», Климентій Зиновійв зазначає, що друкарі виготовляли не лише книги, але й ікони на папері (в техніці гравюри): «І иконѣ на папера^x много вытыскають: и в це^pквахъ и те^ж в дома^x к^b стѣна^m прылѣпляю^t» [10, с. 276].

Детально описує Климентій і специфіку непростой й нелегкої роботи друкарів, спершу віддавши належну похвалу книгам: «Друкую^t же всякіє це^pковные обрядки: и всѣ хр^cтіяⁿскіє розные порядки. На книга^x бо вѣрные мля^tса ко Бг^y: и в книга^x обрѣтаю^t до ѣба дорогу. Кгды убо правы^lные книги хто читае^t: тако^b бесѣду з^b самы^m Бг^o о^tправляє^t. Чи^pство же са знаⁱдуе^t оны^x то ремесло: але ускру^tно ве^lми оно и тяже^стно. А ѡсобливе нога^m оча^m неспоко^uно: и не обрѣтае^tса в работѣ поко^uно. Понева^ж бо я^k начнутъ потягати прасы: а^ж на глава^x и^x вскорѣ мокры стану^t власы. За^чавши бо муся^t са до поту тру^ждати: а^ж развѣ в нощи могу^t из^b мало поспати. І в^b великиⁱ роботу праж^дникъ оставляю^t: а ты^m часо^m способности впя^t пригото^bляю^t. І научи^l такъ Бг^y и^x рыхло друковати: що за деⁿ, то не мо^uжно за рокъ преписати. Прето якъ го^lны ѡни о^t вѣрны^x похвалы: та^k за труды вдо^стоⁱ и^x Бг^e вѣ^чноⁱ славы» [8, с. 143–144].

Не залишає поет поза своєю увагою й палітурників, зауважуючи, що «Интролѣгато^p книги новы устраяе^t: а часо^m и стары^x я^k

лучи^т оправляєть» – факт, підтверджений діяльністю, зокрема, друкарні Почаївського Успенського монастиря [5], і особливо цінуючи ту практику, що «Хо^ч не знаю^т пи^смъ іны^х, могу^т оправляти книги: гды на кустуса^х буду^т ра^зсмотряти» [9, с. 143], тобто зброшує й оправить книжку невідомою йому мовою, орієнтуючись на кустоди.

Будучи насамперед творами художньої літератури, вірші XVII–XVIII ст. відображають суспільну та індивідуально-авторську оцінку друкарської праці. Автори поезій, самі люди книжні, що активно користувалися щедрими плодами друкарської праці, не могли не віддати шани людям, причетним до матеріального втілення книги. Так, Климентій Зиновій розпочинає свій цитований вище вірш про друкарів словами «Пишу вѣршы друкаря^{мъ} ремесника^{мъ} сла^вны^{мъ}» [8, с. 143], з розумінням і співчуттям характеризує їхню працю: «Чи^рство же са зна^иду^т оны^х [друкарів] то ремесло: але ускру^тно ве^лми оно и тяже^стно. А особливо нога^м оча^{мъ} неспоко^ино» [8, с. 144]. Творчість Климентія Зиновієва загалом може бути потрактована як панегірик людині праці. Творчій спадщині Климентія Зиновієва присвячені ґрунтовні дослідження П. Куліша – відкривача рукопису, І. Франка, В. Перетца та інших, у т. ч. В. Шевчука [див. напр. 3, 11, 12, 18, 22], частина з них дає позитивну оцінку його творчості, частина негативну, але принагідно потрібно зауважити, що цей автор випередив свій час, збираючи народні прислів'я задовго до звернення романтиків до фольклору та традиційної народної культури і прославляючи майстрів різних ремесел ще в часи старого суспільства.

«Цним» – чесним, шляхетним – ремеслом називав друкарство Олександр Митура, автор панегірика Є. Плетенецькому «Візерунок цнот» [13].

Високу оцінку суспільному значенню друкарського мистецтва дано і в «Евфонії»: «Много пльнет пожитков з друкарской штуки, З неи свою относят славу всѣ науки» [4, с. 13].

Отже, перейшовши через століття з суто художньої літератури в ряд пам'яток не лише літературних, а й різнопланових історичних свідчень, барокова поезія наводить тогочасну термінологію, фактографічний матеріал, суспільну оцінку праці й майстерності друкарів XVII–XVIII ст. І ці свідчення не можна залишати поза увагою, досліджуючи видання тієї епохи.

1. Беринда П. Лексикон славеноросскій и имен тлъкованіе. – К.: Друкарня Києво-Печерської лаври, 1627. – [1]–[2] арк., 1–475 кол., 476–477 с.
2. Возняк М. Історія української літератури: У 2 кн. – Л., 1992. – Кн. 1, т. 1. – 694 с.
3. Доманицький В. Невідомі вірші єромонаха Климентія (з початку XVIII віку) // ЗНТШ. – 1908. – Т. 81, кн. 1. – С. 51–126.
4. Ευφώνια веселобрмячаа на висоцеславный трон Митрополіи Кіевскои щасливе вступаючому в Бозѣ преосвященному его милости господину отцу кир Петру Могилѣ воеводичу земель Молдавскихъ, православному упривиліеованому митрополиту Кіевскому Галицкому и всея Россіи, екзарсѣ святого трону Константінополского, архімандріту святой чудотворной Лаврѣ Печерской Кіевской от типографов в той же святой чудотворной Лаврѣ Печерской працюющих, при унижоном поклонѣ прудко дедикованая // Студинський К. Панегірик «ΕΥΦΩΝΙΑ ΒΕΣΕΛΟΒΡΜΥΧΑΙΑ» посвячений Петрови Могилі в р. 1633 / Кирило Студинський // ЗНТШ. – 1895. – Т. 8, кн. 4. – С. 1–14.
5. Заболотна Н. Маргіналії та видавничі оправи стародруків – додаткові джерела до вивчення історії діяльності друкарень // Наук. пр. Нац. б-ки України ім. В.І. Вернадського. – К., 2011. – Вип. 31. – С. 249–258.
6. Имнологія си ест, Пѣснословіе, албо Пѣснь през части писмомовленаа на день Вѣскресенія Господа нашего Іисуса Хрїста... – К.: Друкарня лаври, 1630 // Титов Ф. Приложения к первому тому исследования заслуженного профессора протоиерея Феодора Титова: Типография Киево-Печерской лавры. Исторический очерк (1606 – 1616 – 1721). – К., 1918. – С. 234–238.
7. Ісаєвич Я. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. – Л., 2002. – 520 с.
8. Климентій Зіновійв. О друкарях, що книги друкуют // Климентій Зіновійв. Вірші. Приповісті посполиті / Підгот. тексту І. П. Чепіги. – К., 1971. – С. 143–144.
9. Климентій Зіновійв. О інтролѣгаторах // Климентій Зіновійв. Вірші. Приповісті посполиті / Підгот. тексту І. П. Чепіги. – К., 1971. – С. 143.
10. Климентій Зіновійв. О папѣрниках, що паперы у папѣрнях робят // Климентій Зіновійв. Вірші. Приповісті посполиті / Підгот. тексту І. П. Чепіги. – К., 1971. – С. 276.
11. Колосова В.П. Климентій Зіновієв. Життя і творчість. – К., 1964. – 206 с.
12. Колосова В.П., Чепіга І.П. Визначна пам'ятка українського письменства // Климентій Зіновійв. Вірші. Приповісті посполиті / Підгот. тексту І.П. Чепіги. – К., 1971. – С. 1–27.
13. Митура О. Вѣзерунк цнот превелебного в Бозѣ его милости, господина отца Елисея Плетенецкого, архімандрита Кіевского, монастыря

Печарского. и проч. ... // Титов Ф. Приложения к первому тому исследования заслуженного профессора протоиерея Феодора Титова: Типография Киево-Печерской лавры. Исторический очерк (1606 – 1616 – 1721). – К., 1918. – С. 14–16.

14. *Мишанич О.В.* Література Закарпаття XVII–XVIII століть : Іст.-літ. нарис. – К., 1964. – 116 с.

15. *Німчук В.* Памво Беринда і його «Лексіконъ славеноросскій и имень тлъкованіє» // Лексикон словеноросскій Памви Беринди. – К., 1961. – С. I–XXXVI.

16. Пристеженіє // Богогласник пѣсни благоговѣиныхъ праздникомъ Господьскимъ, Богородичнымъ и нарочитыхъ святыхъ,... к симъ же нѣкоторымъ чудотворнымъ иконамъ служащымъ, таже различныя покаянныя и умили-телныя содержащ. – Почаїв: Друкарня Почаївського Успенського монастиря, 1805. – Арк. [294].

17. Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. – Л., 2004.

18. *Шевчук В.* Климентій Зіновій і його книга буття українського народу // Хроніка-2000. – 1994. – № 1/2. – С. 73–87.

19. Щурат В. Христос Пасхон. Львівські віршовані діалоги з 1630 р. // ЗНТШ. – Л., 1913–1914. – Т. 117/118. – С. 137–155.

20. *Ферлеєвич В.* Пѣснѣ, псалми, или стихи со іермологіонскими нотами, и версами... на конци индіктіонъ зерцало пасхаліи новозданной обрѣтається... / Коштомъ автора. – Чернівці: Друкарня І. Екхардта, 1847. – 79, [1] с.

21. *Яворскій Ю.А.* Материалы для истории старинной песенной литературы в Подкарпатской Руси. – V Praze: Orbis, 1934. – 351 s.

22. Witkowski W. O języku wierszy jeromonacha Klemensa (I o periodyzacji dziejów ukraińskiego języka literackiego) // Slavia orientalis. – 1973. – Roczn. 22. – N 2. – S. 251–256.

Summary

The article is devoted to the description of typographers and their work in Ukrainian poetry of 17. – 18. ct. in Ukrainian and Church-Slavonic languages. Fixation of professional terminology, historical evidences about working of typographers and representatives of related professions – manufacturers of paper and bookbinders, showing of attitude to typographers and their work in Ukrainian society of that time there are retraced on the material of Ukrainian authors' works.

Key-words: Ukrainian poetry of 17. – 18. ct.; the history of book printing; typographers, manufacturers of paper and bookbinders at 17. – 18. ct.; the lexics of Ukrainian language of 17. – 18. ct.